

V.

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (XIV դ.)

«Խառձեալ այլ պատմութիւն խաճեւոյ տանկաց» խորագիրը կրող ժամանակագրությունը գտնվում է Ձեռ. № 2037-ի 146բ և 7841-ի՝ 306բ էջերում: Այն սկսվում է 1315 թվականի Մելիտինեի գրավման և վերջանում 1345 թ. Զանի դանի կողմից, Կաֆայի գրավման հիշատակությամբ: Այսպիսով, ժամանակագրությունը ընդգրկում է 30 տարվա անցուդարձ: Նկատի ունենալով հիշատակված դեպքերի ամսաթվերով վկայությունները, ենթադրում ենք, որ ժամանակագրությունը կազմել է վերոհիշյալ դեպքերին ժամանակակից անձնավորություն: Սույն ժամանակագրության ընդգրկած տարիները համընկնում են Ներսես Պալենցու ժամանակաշրջանին և այն գտնվում է վերջինիս թարգմանական և ինքնուրույն գործերի, ինչպես նորագույն (№ 7841, XVII դար), այնպես էլ հնագույն (№ 2037, 1421 թ.), ընդօրինակությունների մեջ, բայց և այնպես հաստատ տվյալներ չունենք, այն Ներսես Պալենցուն վերագրելու ժամանակագրության առանձին վկայությունները երբեմն շեղվում են Լեն-Պուլի հաշվումներից:¹ Բայց, որովհետև ժամանակագրության հեղինակը, տեղեկությունները հաղորդում է այնպիսի մանրամասնությամբ, որոնց վրա կասկածելու հիմք չունենք, ուստի այս նոր տվյալները, մեզ հնարավորություն են տալիս ոչ միայն լրացնել, այլև որոշ ուղղումներ մտցնել Լեն-Պուլի առանձին հաշվումների մեջ: Ներկա հրատարակության համար հիմք ընդունել ենք Ձեռ. № 2037 բնագիրը, իսկ մյուսը՝ Ձեռ. № 7841-ի տարրենթերցվածքները տվել ենք տողատակ:

¹ Տե՛ս և հմտ.՝ С. Лэн-Пуль „Мус. династии“ стр. 183.

ԴԱՐՁԵԱՆ ԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽԱՆԵՐՈՅ ՏԱՆԿԱՅ՝

46ր

Ի թվին ԶԿԴ (1315) ի մայիսին եկն Շամին հեծելն և էառ զՄելիքին և սպան բազում և տարաւ գերի:²

ԶԿԶ (1317) մեռաւ սուլտան Խարբանդուն:³ Եւ ի սոյն ամի օ ստաւ Բուսայիդն զան:

ԶԿԸ (1319) զԵրինջին և զՂոտումչին, զԹօխմախն և զԱրասն և զԹարմաթանն: Ի չանկալն զարկին և զխօջայ Յաղութ նոյն տարին սպանին:

ԶԿԶ (1327) զԴմէլիս խօջան սպանեաց Բուսայիտն Ղուրրանին զատկին և Չօպանն ի Հրէ փախեաւ:⁴

ԶԶԴ (1335) մեռաւ Բուսայիդն, նուէմբեր Լ (30). և նստաւ Արբայ զանն, Զ (6) ամիս Թազաւորեաց:⁵

ԶԶԴ (1335) եկն Ալի փաշան սպան զԱլիբա զանն. և նստոյց զՄուսէ զանն Ե (5) ամիս:⁶

ԶԶԴ (1335) եկն հաջի Թազան և մեծ շեխ Հասանն և սպանին զԱլի փաշան և զՄուսէ զանն:⁷

ԶԶԵ (1336) նստաւ Մահմատ զանն:

ԶԶԶ (1337) եկն սուտ Թամուրթաշն և որդին շէխ Հասան,⁸ և սպանին զՄահմատ զանն և այլ ոչ եղև կատարեալ զանութիւն:

ԶԶԶ (1342) յունվար Ժ (10).⁹ Զանի զանն, որ Թախթն նստաւ ԶՂԱ (1342) յունվար Ժ (10).⁹ Զանի զանն, որ ի վերայ Կաֆաին էրեկ ԶՂԲ (1343) սեպտեմբեր ԻԳ (23). տարիուկէս զսարեց և աւագ ուրբաթուն¹⁰ ճանապարհն քաջաւ:¹¹

8 զՂուրումչին: 9 Պուսայիտն Ղուրպանին: 11 Բուսայիտն, նուէմբերի: 15 հաճի, շէխ փիւ, շեխ: 18 Դամուրտաշն: 21. Կաֆային: 22 ճանապարհ:

ԹԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում վերնագիրը գրված է կարմիր թանաքով:

2. Խոսքը վերաբերում է մամլուկների և մոնղոլների միջև տեղի ունեցած կռիվներին, որի ժամանակ՝ 1315 թ., մամլուկները իրոք գրավում են Մելիտենը, Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 166: Мюллер „История ислама“ т. III, стр. 283:

3. Այս անձնավորությունը ունեցել է տարբեր անուններ: Մկրտության անունը եղել է Նիկոլայ: Հետագայում հանդիպում ենք նրա «Խարբենդե» մականվանը, «էջի ծառա» նշանակությամբ: Այդ մասին իմանում ենք 1307 թ. մի հիշատակարանից, որտեղ կարդում ենք. «Ե՛ր ժամանակի լորում էր թւականս մեր ԶԾԶ (=1307) ի պակասել արդարութեանց և ի բազմանալ տնօրէնութեանց մերոց առաւել բազմացաւ բարկութիւն և սաստկացաւ շարութիւն ազգին նեւտողաց ի վերա[յ] մեր ազգիս քրիստոնէից, բան զի ել աղայ հասակաւ այր մին ի Խորասանայ միականի, համանման Նեոխնն, որ գալոցն է, անուն նորայ Խարբանդա, որ թարգմանի իշու ծառա, որդի Արզունին, որդո[յ] Աբաղային, որդո[յ] Հուլայունին: Սա բառնալ կամեցաւ զքրիստոնէութիւն աշխարհէս Հայոց և Վրաց, զոր խափանեաց տէր, և ոչ կատարեցաւ շար խորհուրդ նորայ: Յետո այլ բանս մտաւածեաց արքանեկն սատանայի, առաքեաց ընդ ամենայն երկիր իշխանութեան իւրոյ զնել նշան խայտառակութեանն քրիստոնէից. և հարկ առնուլ ըստ մարդաթուի Խ (40) արծաթէ մինչ Ժ (10) ըստ կարի»... (Ձեռ. № 3074, էջ 80բ): Հմմտ. «Խաղբականը կամ Պոռնեանը Հայոց պատմութեան մէջ», հատոր Գ, Նիւ Յորք, 1942/3, էջ 166:

«Խարբենդե» անունը նա հետագայում, իսլամ ընդունելու ժամանակ, իբր փոխել է դարձնելով Խուդաբենդե, «Աստու ծառա» նշանակությամբ: Ստ. Օրբելյանն այդ մասին այսպես է գրում. «... և մկրտեաց զկրսնր որդի արքային և անուանեց Թէոդոսիոս, զոր ինքեանք Խուդապանդայ (ծառայ աստուծոյ, բնագրում «Խարբանդայ») կոչէին» (էջ 482): Սակայն վաղուց նկատված էր, ինչպես ճիշտ նշում է Մուլլերը, որ «Խարբանդե» հոլորոշումը պարսիկների կողմից տրված է որպէս ծաղր:

Այս անձնավորությունն ուներ նաև մահմեդական անուն՝ Մուհամմեդ: Վերջինս ուներ նաև Օլջեյուու մոնղոլական տիտղոսը՝ որը նշանակում է «սրահված»: Համաձայն Լեն-Պուլի Օլջեյուուն իշխել է 1304—1316 թ. թվ. «Мус. династии» стр. 183), որին հաջորդել է Աբու-Սեյիդը իշխելով 1316—1335 թ. թ. (Հմմտ. Мюллер „История ислама“, т. III, стр. 227, прим. 1):

4. Տես և հմմտ. էջ 88, 100, ծանոթ. 135:

5. Բնագրի Աբու-Սեյիդի մահվան ամսաթիվը՝ 1335 թ. նոյեմբերի 30, միանգամայն ստույգ է (հմմտ. Мюллер „История ислама“ т. III, стр. 278): Մինչդեռ ըստ Յուսուֆի՝ 1334 թ. նոյ. 30 („Iranisches Namenbuch“ Marburg, 1895, s. 469): Աբու-Սեյիդին հաջորդում է Արփա դանը, որը Հուլանուի եղբոր, Տուլիի շառավիղն էր: Բայց, որովհետև Արփա դանն ընտրված չէր պարսկական մոնղոլների բոլոր ցեղերից, ուստի վերջիններս չեն ենթարկվում նրան և շուտով նրան գահազրկելով սպանում են: (Հմմտ. Мюллер, там же. т. III, стр. 287): Այս մասին տես Սամ. Անեցու մոտ, էջ 158, 168, ըստ որի Արփան իշխել է ընդամենը 6 ամիս:

6. Ժամանակագրության այն վկայությունը, թե Արփա դանը սպանվել է 1335 թ., ստույգ չէ, հենց իր ժամանակագրության տվյալներից ելնելով. այսպես՝ Աբու-Սեյիդը մահացել է 1335 թ. նոյեմբերի 30-ին, սրա հաջորդ, Արփա դանն էլ իշխել է 6 ամիս, նշանակում է, վերջինիս սպանությունը պետք է հաշվել 1335 թ. նոյեմբերի 30-ից վեց ամիս, որը կլինի 1336 թ. մայիսը: Աբու-Սեյիդի թեոֆիլ Բաղդատի կառավարիչ՝ Ալի փադիշահը 1336 թ. մայիսին Ղարաբաղում ջախջախում է Արփա դանի զորքերին և ջրան էլ սպառում, որից հետո Ալի փադիշահը

Արփա դանի գահը հանձնում է Մուսային: Վերջինիս իշխանությունը նույնպես կարճ է եղել (հմմտ. ЛѠН-ПѠЛЪ, «Мус. династии» стр. 183): Սամ. Անեցու ժամանակագրության շարունակության մի վկայության համաձայն Մուսան իշխել է 4 ամիս (էջ 168):

7. Համաձայն ժամանակագրության Ալի փադիշահը և Մուսան սպանվում են 1336 թ. հոկտեմբերին (այսպես՝ Աբու-Սեյիդից հետո՝ Արփա դանն իշխում է 6 ամիս, իսկ Մուսան՝ 5, նշանակում է 1335 թ. նոյեմբերի 30-ից մինչև 1336 թ. հոկտեմբերը կլինի 11 ամիս): Սամ. Անեցու շարունակությունը այդ կուիվը նշում է պաուրս հեձոցն... ի սահմանս Հերայ քաղաքին» (էջ 159): Բնագրի շեխ Հասանը, Ջելաիրների հիմնադիր Հասան Բուղուրուզն (Մեծ) է, Հուսեյին Գուրգանի որդին: Վերջինս թափուր գահը հանձնում է Հուսուի Մանկու Թեմուր որդու սերնդից՝ Մուհամմեդին:

8. Բնագրի շեխ Հասանը Չոբանի թոռն է, Թամուրտաշի որդին, որը պատմության մեջ հայտնի է Հասան Կուլուկ (կրտսեր) անունով: Լեն-Պուլը (էջ 183), ինչպես և Մյուլլերը (էջ 288) Մուհամմեդի իշխանությունը նշում են 1336—1338 թ. թ., իսկ նրա սպանությունը՝ 1338 թվի ներքո:

9. Բնագրում հիշված Քանի դանը Ոսկե Հորդայի դան Ջանիբեկ-Մահմուդն է, որը Լեն-Պուլի հաշվումների համաձայն իշխել է 1340 թ. մինչև 1357 թ. (էջ 191):

10. Ջանի բեկ Մահմուդը Կաֆան գրավում է 1345 թ. մարտի 25-ին (1345 թ. դատիկն ընկնում է 27-ին, իսկ ավագ ուրբաթը կլինի մարտի 25-ը), և իսկապես, Կաֆայի պաշարումից՝ 1343 թ. սեպտեմբերի 23-ից մինչև նրա գրավումը՝ 1345 թ. մարտի 25-ը կլինի ուղիղ տարի ու կես, ինչպես ճիշտ մատնացույց է անում առաջարկվող ժամանակագրությունը: 1344 թ. Կաֆայում ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ավետարանի ընդօրինակության տարին Կաֆան տակավին պաշարված էր (տես «Հանդէս Ամսօրեայ», 1926 թ., էջ 237):

11. Երկու տարբերակներում էլ բնագիրն այստեղ ընդհատվում է: